

МОВОЗНАВЧИ СТУДІЇ

Piotr CZERWIŃSKI, Anna ZYCH

© 2007

NAZWY STOPNI POKREWIEŃSTWA I POWINOWACTWA W JĘZYKU POLSKIM I ROSYJSKIM – STRUKTURA FORMALNA A ZNACZENIE FORMACJI

Wyrazy nazywające osoby pozostające ze sobą w stosunku pokrewieństwa i powinowactwa (*matka, ojciec, brat, siostra* itp.), podobnie jak imiona własne, należą do leksemów, od których stosunkowo łatwo tworzą się formacje modyfikacyjne ze znaczeniem oceny subiektywnej. Obserwuje się przy tym pewien brak symetrii w doborze formantów wykorzystywanych do tworzenia podobnych formacji w języku polskim i rosyjskim. Z tego też względu osoby nie będące rodzimymi użytkownikami języka mają trudności nie tylko z prawidłową interpretacją podobnych formacji, ich poprawnym użyciem, ale i z tworzeniem. Które z form są możliwe, które z nich są aktywne, których użycie jest stylistycznie ograniczone i w jakim stopniu? Jaka jest sfera ich użycia, w jakich warunkach komunikacyjnych dopuszczalne jest użycie tej lub innej formacji ze znaczeniem oceny subiektywnej? Jakie zabarwienie stylistyczne wnosi w derywat określony sufix modyfikacyjny i co wpływa na to, że jego funkcja nie zawsze poddaje się jednoznacznej interpretacji? Te i podobne pytania pojawiają się w trakcie nauki języka obcego oraz w samym procesie mówienia. Pewne informacje na ten temat możemy znaleźć w artykułach i opracowaniach naukowych przede wszystkim z zakresu historii języka i dialektologii. Interesujące dane dotyczące nazw stopni pokrewieństwa i powinowactwa w języku polskim oraz tworzących się od nich formacji ekspresywnych zawarte są m.in. w pracach M. Szymczaka, P. Smoczyńskiego, S. Warchoła, B. Kreja¹. Najczęściej jednak problemy te omawiane są przy okazji opisu poszczególnych formantów. Odpowiedzi na postawione wyżej pytania nie znajdujemy natomiast ani w gramatykach opisowych, ani w słownikach, ani w podręcznikach do nauki języka. Niepowodzeniem kończy się również szukanie w wymienionych źródłach w miarę pełnego wykazu podobnych formacji. Słowniki i gramatyki odnotowują je bowiem w sposób niekonsekwentny. Z zasady znajdujemy tam jedynie wykaz i opis formacji najczęściej używanych. Wynika to z faktu, że należą one do zjawisk tzw. uzusu językowego, w wielu przypadkach mają

¹ M. Szymczak: *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*. Warszawa 1966; M. Szymczak: *O analogii semantyczno-słotwórczej w polskiej terminologii rodzinnej*. PF XIX, 1969, s. 119-126; P. Smoczyński: *Nomina appellativa i propria we wzajemnym oddziaływaniu słotwórczym*. BiulPTJ XXI, 1962, s. 61-82; S. Warchoł: *Geneza i rozwój słotwórczych formacji ekspresywnych z sufiksalnym -k- i -c-*. Warszawa-Łódź 1984; B. Kreja: *Słotwórstwo apelatywne pochodzenia własnego w języku polskim*. W: *Studia i szkice słotwórcze*. Gdańsk 2002, s. 21-26; B. Kreja: *O akategoryalnym przyrostku ekspresywnym -uchn- (por. mat-uchna, mal-uchn-y, płak-uchn-ać)*. W: *Studia i szkice słotwórcze*. Gdańsk 2002, s.189-197.

charakter potencjalny i są charakterystyczne dla indywidualnego, intymnego języka rodzinnego. Obsługują przede wszystkim sferę bytowo-rodzinną i tam też wykazują znaczną aktywność², należą do jednostek wykorzystywanych głównie w komunikacji między członkami rodziny³, a więc w środowisku, z którym osoba nie będąca użytkownikiem danego języka albo nie ma bezpośredniego kontaktu, albo styka się z nim sporadycznie. W tym ostatnim przypadku osoba taka pełni najczęściej funkcję obserwatora, znacznie rzadziej – aktywnego uczestnika komunikacji. Własne nawyki językowe i cechy rodzimego uzusu językowego nakładają się na przyswajany język obcy przez co utrudniają zrozumienie specyfiki środków ekspresywno-emocjonalnych języka obcego. Interferencja w tej sferze, przyswajanej na najwcześniejszym etapie zdobywania umiejętności językowych i często nieuświadomianej w trakcie posługiwania się językiem ojczystym, jest bardzo silna. Dlatego też wydaje się zasadne omówienie struktury, semantyki i sfery użycia nazw określających stosunki pokrewieństwa i powinowactwa w aspekcie konfrontatywnym i wskazanie tych momentów, które mogłyby pozostać niezauważone przy opisie jednego języka.

Interesujący i poddający się niejednoznacznej interpretacji materiał badawczy w polsko-rosyjskim ujęciu konfrontatywnym prezentują już same formy wyjściowe omawianej grupy leksykalno-semantycznej. Cechuje je bowiem z jednej strony pewna symetria, z drugiej zaś asymetria strukturalno-semantyczna, która znajduje odzwierciedlenie również w motywowanych nimi derywatach. Zjawisko to jest szczególnie widoczne w odniesieniu do formacji nazywających osoby płci żeńskiej. Jeżeli bowiem stosunki między leksemami *отец / ojciec, сын / syn, брат / brat, внук / wnuk, внучка / wnuczka, дед / dziad, зять / zięć, сестра / siostra, мётка / ciotka, тещь / teść, тёща / teściowa* można uznać za przejaw symetrii międzyjęzykowej, to relacje typu *мать / matka* и *дочь / córka*, z jednej strony i *бабка / babka* z drugiej wymagają pewnego komentarza dotyczącego różnic formalno-strukturalnych i stylistycznych między formacjami języka rosyjskiego i polskiego.

Na wstępnym etapie analizy można wyróżnić kilka podstawowych zjawisk, na które należałoby zwrócić uwagę przy opisie wyróżnionych jednostek leksykalnych:

1. Słowotwórcze i uzualno-stylistyczne właściwości formantów.
2. Obecność lub brak różnic w sposobach nominacji kobiet i mężczyzn charakteryzujących się określonym stopniem pokrewieństwa (*дядя / wuj, стрyj*) lub powinowactwa zarówno w linii prostej, jak i bocznej (*невестка / synowa, bratowa; племянник / siostrzeniec, bratanek*).
3. Różnice w zakresie wyznaczników stylistycznych i określonej przez uzus sfery użycia.
4. Znaczenia wtórne (występowanie analizowanych leksemów w funkcji zwrotów adresatywnych oraz ich użycie w odniesieniu do osób nie pozostających w stosunku pokrewieństwa).

Wszystkie te czynniki są ze sobą wzajemnie powiązane – formanty, nominacja, uzus, semantyka – dlatego też konieczne jest zbadanie pod tym kątem wyrazów motywowanych, charakteryzujących się złożoną strukturą morfemową.

Przejdźmy teraz do rozpatrzenia tych zjawisk, które związane są z brakiem jednoznacznej

2 С.А. Сухих, В.В. Зеленская: *Репрезентативная сущность личности в коммуникативном аспекте реализации*. Краснодар 1997; С.А. Сухих, В.В. Зеленская: *Прагмалингвистическое моделирование коммуникативного процесса*. Краснодар 1998.

3 Борисова И.Н.: *Русский разговорный диалог. Структура и динамика*. Москва 2005, s. 15.

odpowiedności między analizowanymi językami. Przede wszystkim należałoby w tym miejscu zwrócić uwagę na nie w pełni identyczną funkcję sufiksu *-k-* / *-к-* w języku polskim i rosyjskim.

W strukturze polskich rzeczowników *matka*, *córka*, które uznawane są wspólnie za niemotywowane, można wyróżnić morfem *-k-*, nieobecny w równoznacznych stylistycznie rosyjskich odpowiednikach słownikowych *мать*, *дочь*. Tego rodzaju nieodpowiedności, dające się zaobserwować i wśród innych jednostek należących do omawianej grupy, świadczą o różnych kierunkach rozwoju języków i mimo dużego podobieństwa, o ich wewnętrznym zróżnicowaniu. Wymagają więc osobnego komentarza dotyczącego budowy słowotwórczej leksemów i ich właściwości stylistycznych.

Zwróćmy przede wszystkim uwagę na rzeczowniki nazywające osoby płci żeńskiej, zawierające lub nie zawierające w swej strukturze formalnej morfemu *-k-* / *-к-*. W zaprezentowanej niżej tabeli po stronie lewej znajdują się formacje neutralne, zaś po prawej wyrazy stylistycznie nacechowane, choć nie zawsze motywowane, por.:

<i>мать</i> – <i>матка</i> (устар.)	<i>matka</i> – <i>mać</i> (daw., wulg.)
<i>дочь</i> – <i>дочка</i> (разг.)	<i>córka</i> – <i>córa</i> (książk.)
<i>бабка</i> – <i>баба</i> (разг.-сниж.)	<i>babka</i> – <i>baba</i> (pot., rub., pogard.)
<i>тётка</i> – <i>тётя</i> (неофиц.)	<i>ciotka</i> – <i>ciocia</i> (pot.)
<i>внучка</i> – <i>внука</i> (устар.)	<i>wnuczka</i> – <i>wnuka</i> (daw.)
<i>невестка</i> – <i>невеста</i> (др. знач.)	<i>0</i> – <i>niewiasta</i> (inne zn.)

Z zestawienia wynika, że w języku polskim morfem *-k-* konsekwentnie wchodzi w skład formacji uznawanych wspólnie za neutralne i wyjściowe (niekiedy z odcieniem oficjalności), podczas gdy nie zawierające go leksemy jednorodne należą do słownictwa emocjonalnie i stylistycznie nacechowanego. W języku rosyjskim sytuacja przedstawia się nieco inaczej. Rzeczowniki *мать* i *дочь*, nazywające osoby płci żeńskiej powiązane bezpośrednimi stosunkami pokrewieństwa (pierwszy stopień pokrewieństwa pełnego w linii prostej zstępnej), w swej strukturze formalnej nie zawierają sufiksu *-к-*. Pojawia się on natomiast w formacjach nazywających kobiety, które łączy drugi stopień pokrewieństwa w linii prostej (*бабка*, *внучка*), krewne z linii bocznej (*тётка*) oraz kobiety pozostające w stosunku powinowactwa (*невестка*). Widzimy więc, że w języku rosyjskim centralna pozycja rzeczowników *мать* i *дочь*, nazywających osoby połączone bezpośrednimi więzami krwi, zostaje zaakcentowana poprzez ich strukturę formalną (nieobecność sufiksu *-к-*). Na tym tle wyróżnia się rzeczownik *мать*. We współczesnym rosyjskim języku literackim brak motywowanej nim formacji z sufiksem *-к-* zachowującej znaczenie podstawy⁴.

Omawiając rolę sufiksu *-к-* / *-k-*, należy zwrócić uwagę na związane z jego występowaniem w leksemach omawianej grupy zjawisko nominacyjnej dwoistości, nie zawsze uświadamiane i niekiedy sprawiające trudność interpretacyjną nawet użytkownikom języka. Chodzi tutaj o rzeczowniki *бабка* / *babka* i *тётка* / *ciotka*. Podobna zwyczajowa dwoistość nominacyjna, choć w nieco zmodyfikowanej postaci, charakteryzuje także rzeczowniki *дед* / *dziad* oraz - jak się wydaje - częściowo rzeczownik *дядя*. Zjawisko, o którym mowa przejawia się w tym, że rzeczowniki z sufiksem *-к-* / *-k-*: *бабка* / *babka* i *тётка* / *ciotka* należą do uzusu językowego i przez słowniki określane są jako oficjalne, nieoficjalne lub potoczne. Za nieoficjalne i/lub potoczne uznaje się także motywowane nimi formacje *бабушка* / *babcia* и *тётя* / *ciocia*. O specyfice formacji z formantem

⁴ Odnotowywany przez słowniki języka rosyjskiego derywat *матка*, będący synonimem rzeczownika *мать*, ma charakter gminny (*просторечный*).

-к- / -k- *бабка* / *babka* и *мѣтка* / *ciotka* świadczą to, że ich użycie jako form adresatywnych w sytuacji kontaktu bezpośredniego uważane jest współcześnie za niegrzeczne, a nawet obraźliwe⁵, podczas gdy w kontaktach nie mających charakteru bezpośredniego formacje takie uznawane są bądź za neutralne, bądź też oficjalne. Natomiast użycie form *бабушка* / *babcia*, *мѣтя* / *ciocia* w sytuacjach, gdy bezpośrednio zwracamy się do danej osoby, jak i wówczas gdy tylko o niej rozmawiamy (zarówno wtedy, gdy osoba, o której mowa jest obecna, jak i wtedy gdy rozmowa toczy się bez jej udziału) ma charakter nieoficjalny i potoczny.

Nie będzie więc przesadą twierdzenie, że strictly neutralnych formacji w tym wypadku nie ma. Są natomiast korelatywne pary nazw (*бабка* – *бабушка* / *babka* – *babcia*; *мѣтка* – *мѣтя* / *ciotka* – *ciocia*), których wybór i użycie zależy od uzusu, rodzaju kontaktu i sytuacji.

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na istnienie w obrębie nazw żeńskich trzyelementowych ciągów korelacyjnych typu *баба* – *бабка* – *бабушка* / *baba* – *babka* – *babcia*. Podobne „triady”, utworzone według modelu 0 / -к- / -ушк-, odnajdujemy również wśród rosyjskich męskich nazw osobowych, por. *дед* – *дедка* – *дедушка*.

W rosyjskim materiale językowym w obrębie interesującej nas grupy znajdujemy następujące „trójki” korelacyjne: *дочь* – *дочка* – *дочушка*, *мѣтя* – *мѣтка* – *мѣтушка*, *мать* – *матка* – *матушка*, *жена* – *жѣнка* – *жѣнушка*, *дядя* – *дядька* – *дядюшка*, *дед* – *дедка* – *дедушка*, *зять* – *зятька* – *зятюшка*, *свекровь* – *свекровка* – *свекровушка*, *свѣкор* – *свекорко* – *свекорушко*, *тесть* – *тестька* – *тестюшка*, *мѣща* – *мѣщка* – *мѣщушка*. Sytuacja w języku polskim nie jest tak przejrzysta, przede wszystkim dlatego, że większość rzeczowników żeńskich wchodzących w skład omawianej grupy i uznawanych współcześnie za podstawowe zawiera w swej strukturze formant -k-, por. np. *babka*, *matka*, *ciotka*, *córka*. Leksemy nie zawierające sufiksu albo wyszły z użycia w interesującym nas znaczeniu (por. np. *mać*, który współcześnie występuje zazwyczaj jako komponent wulgaryzmu o silnym nacechowaniu emocjonalnym, np. *psia mać*; jego znaczenie ‘matka’ widoczne jest jeszcze w niektórych przysłowiach, np. *Jaka mać, taka nać* ‘jaka matka, takie dzieci’), albo są formacjami wtórnymi w stosunku do wyrazów z sufiksem -k-, powstałymi na drodze derywacji wstecznej, jak np. *ciota* i charakteryzują się silnym zabarwieniem pejoratywnym, a znaczenie określające stopień pokrewieństwa lub powinowactwa nie jest ich znaczeniem podstawowym (w PSWPZg. rzeczownikowi *ciota* przypisuje się 7 znaczeń, spośród których znaczenie wskazujące na stopień pokrewieństwa wymieniane jest dopiero na miejscu 6; wyraz w tym znaczeniu opatrzony jest kwalifikatorem rzadki, pogardliwy; w SWJPDun. znaczenie to w ogóle nie jest odnotowane).

Gdyby spróbować ułożyć ciągi korelacyjne według modelu 0 / -k- / -cia dla rzeczowników oznaczających osoby płci żeńskiej powiązane stosunkami pokrewieństwa, to otrzymalibyśmy: *baba* – *babka* – *babcia*; *mama* – *mamka* – *mamcia*; *żona* – *żonka* – *żoncia*. Odpowiednie ciągi dla męskich rzeczowników osobowych wyglądałyby następująco: *wuj* – *wujek* – *wujcio*; *stryj* – *stryjek* – *stryjcio*, *syn* – *synek* – *syncio*. Widzimy więc, że nie obejmują one całej grupy tematycznej. Brak tu derywatów od *matka*, *ciotka*, *siostra*, *teściowa*, *ojciec*, *zięć*, *teść* itp. Większą regularnością w tworzeniu pochodnych omawianej grupy charakteryzuje się model, w którego skład wchodzi derywaty z formantem -eczka (*mać*) – *matka* – *mateczka*, *wujna* – *wujenka* – *wujeneczka*, *stryjna*

5 Jeszcze w słowniku Doroszewskiego znajdujemy przykład świadczący o tym, że użycie wyrazu *babka* w sytuacji kontaktu bezpośredniego nie było uznawane za niestosowne, por. *A pocałujże Kazek babkę. To babka, matka tatusia* /Rus. Wiatr 119

– *stryjenka* – *stryjeneczka*, *córa* – *córka* – *córeczka*. Dla rzeczowników rodzaju męskiego byłyby to twory z suf. *-aszek*, *-iszek* typu: *wuj* – *wujek* – *wujaszek*, *stryj* – *stryjek* – *stryjaszek*, *brat* – *bratek* – *braciszek*. Na uwagę zasługuje też model: *0 / -k- / -usia/-uś* dla rodzaju żeńskiego i *0 / -k- / -uś* dla rodzaju męskiego, por. *baba* – *babka* – *babusia/ babuś*, (*mac*) – *matka* – *matusia/ matuś*, *córa* – *córka* – *córusia/ córuś*, *mama* – *mamka* – *mamusia/ mamuś*, *wnuka* – *wnuczka* – *wnusia/ wnuczuś*, *ciocia* – *ciotka* – *ciotusia/ ciotuś*, *dziad* – *dziadek* – *dziadziuś*, *tata* – *tatko/ tatek* – *tatuś*, *wnuk* – *wnuczek* – *wnuczuś*, *syn* – *synek* – *synuś*. Brak natomiast tak utworzonych derywatów od *siostra*, *wuj*, *teść* itp. Należy tu podkreślić, że w derywatach *mamusia*, *dziadziuś*, *tatuś* ekspresja wnoszona przez formant jest częściowo starta. Jest to zapewne rezultat częstego używania tych form, podobnie jak formy *babcia*.

Jak więc widzimy, trudno jest wyłonić w języku polskim model analogiczny do rosyjskiego, który obejmowałby prawie wszystkie jednostki wchodzące w skład interesującej nas grupy tematycznej.

Ustalenie relacji między formantami mogłoby okazać się pomocne w rozwiązaniu dwóch istotnych zagadnień dotyczących głębokiej struktury semantycznej leksemów analizowanej grupy leksykalno-semantycznej, ich znaczenia ukrytego, implicytnego i dlatego przejawiającego się na poziomie słowotwórczym: 1) jaką, jeżeli nie jedynie formalną, uwarunkowaną typem podstawy podgrupę tworzą wyrazy charakteryzujące się możliwością wstępowania w korelacje typu *0 / -k- / -ушк-* и *0 / -k- / -cia* i tym samym odróżniające się od tych, które pozbawione są takiej możliwości (*отец, сын, брат, внук, внучка, сестра, племянник, племянница*); 2) jakie znaczenie posiadają formanty słowotwórcze *0 / -k- / -ушк-* и *0 / -k- / -cia* w odniesieniu do *баба* – *бабка* – *бабушка* / *baba* – *babka* – *babcia* oraz w stosunku do pozostałych jednostek leksykalnych tej samej podgrupy (*дочь, тётя, мать* и т.п.). Udzielenie odpowiedzi na przedstawione wyżej pytania może pomóc w wyłonieniu ukrytych aspektów semantyki wyrazów nazywających stosunki pokrewieństwa i powinowactwa w języku polskim i rosyjskim, w wykryciu podobieństw i różnic między nimi oraz stanowić punkt wyjścia przyszłej analizy obejmującej pozostałe formacje z tej grupy tematycznej – sufiksalne i niesufiksalne, formacje z innymi sufiksami i utworzone od innych podstaw. Może również przyczynić się do uściślenia znaczenia formantów uznawanych za modyfikacyjne i oceniające.

Przy takim podejściu istotne jest uwzględnienie pochodnych i korelacyjnych znaczeń analizowanych formacji.

Rzeczowniki *baba* / *баба* wywodzą się z języka prasłowiańskiego, w którym oznaczały ‘starą kobietę’⁶. Interesujące nas znaczenie ‘matka ojca lub matki’ ma charakter wtórny. Sytuację taką obserwujemy jeszcze w języku staroruskim. W słowniku I. Srezniewskiego znaczenie ‘matka ojca lub matki’ odnotowywane jako drugie⁷. Podobnie jest w słowniku W. Dala. Znajdujemy tu jednak dodatkową informację mówiącą już o tym, że funkcję wyrazu *баба* w znaczeniu ‘matka ojca lub matki’ przejęły rzeczowniki *бабка*, *бабушка*, roś.: «более употрб. умал. бабка, бабушка»⁸ (XIX w.). W języku polskim proces wypierania rzeczownika *baba* w omawianym znaczeniu rozpoczął się w wieku XIV⁹. Jego miejsce zajęła pierwotnie hipokorystyczna formacja z sufiksem *-k-*: *babka*.

Współcześnie w obu porównywanych językach niemotywowane wyrazy wyjściowe (*баба*,

- 6 П.Я. Черных: *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Москва 1999 Т. I, с. 62.
7 И.И. Срезневский: *Материалы для словаря древнерусского языка*. Москва 1958. Т. I, с. 35.
8 В.И. Даль: *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва 1955. Т. I, с. 32.
9 W. Boryś: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 2005, s. 19

baba), są leksemami wieloznacznymi. Wśród licznych znaczeń przypisywanych tym rzeczownikom w słownikach objaśniających języka rosyjskiego na plan pierwszy wysuwa się znaczenie ‘wiejska, zameżna kobieta / kobieta stara’, a w polskich ‘lekceważąco, pogardliwie, żartobliwie o kobiecie’. Znaczenie ‘matka matki albo ojca’ uznawane jest w słownikach rosyjskich za wtórne i wśród innych znaczeń zajmuje miejsce dość odległe. Przez Słownik 4-tomowy (MAS) wymieniane jest dopiero na miejscu piątym, przy czym autorzy zaznaczają, że formacja ta najczęściej występuje w postaci „*баба Маня*” i ma charakter potoczny. Spośród słowników współczesnego języka polskiego znaczenie ‘matka ojca lub matki’ odnotowuje dla rzeczownika *baba* jedynie Słownik języka polskiego pod red. Doroszewskiego (jako czwarte). Nie znajdujemy go natomiast w nowszych opracowaniach leksykograficznych – ani w SJWPDun., ani w PSWPZg.

Rosyjskiemu rzeczownikowi *баба* przypisuje się następujące znaczenia: ‘wiejska (zwykle zameżna) kobieta; każda kobieta; niechlujna kobieta; żona, partnerka seksualna mężczyzny; to samo co *бабушка* (w mowie dzieci)’ (por. BTS); ‘słaby, niezdecydowany mężczyzna, chłopiec’ (MAS). Wyraz *бабка* interpretowany jest następująco: ‘babcia; znachorka, wróżbiarka’ (BTS), ‘stara kobieta, staruszka’; ‘kobieta wiejska pomagająca przy porodach, położna’ (MAS). Rzeczownik *Бабушка* charakteryzuje się znaczeniami: ‘matka ojca lub matki; krewna w podeszłym wieku; kobieta w podeszłym wieku, stara’ (BTS), ‘stara kobieta, starucha’ (MAS). W słowniku Dala i Srezniewskiego (u Srezniewskiego brak formacji *бабка*, *бабушка*) podaje się te same znaczenia jednakże w innej kolejności. U Dala sem ‘zameżna’ zajmuje pozycję pierwszoplanową, dopiero w następnej kolejności zwraca się uwagę na status społeczny (‘низших сословий’); u Srezniewskiego cecha ‘zameżna’ występuje jako jedyna przy eksplikacji ‘kobieta’. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na jeszcze jeden znaczący szczegół. Wszystkie trzy wyrazy *баба*, *бабка* i *бабушка* należą do uzusu i są emocjonalnie nacechowane.

Analogiczne rzeczowniki polskie posiadają podobne znaczenia, choć obserwuje się w tym zakresie także pewne rozbieżności między językami – po pierwsze znaczenia nie zawsze są identyczne, po drugie akcent między znaczeniami może być różnie rozłożony. Pewne rozbieżności znaczeniowe można zauważyć już w strukturze semantycznej rzeczowników *baba* i *баба*. W słowniku Lindego przy eksplikacji rzeczownika *baba*, zwraca się przede wszystkim uwagę na wiek kobiety określanej tym mianem – *baba* to przede wszystkim kobieta (białogłowa) stara. Nazwą tą określa się również żebraczkę (*baba kościelna*), przekupkę, handlarkę (*kupna baba*), rajfurkę, akuszerkę, a więc – podobnie jak w języku rosyjskim – zwraca się uwagę na jej niski status społeczny. *Babą* nazywa się również kobietę zameżną. W tym ostatnim znaczeniu rzeczownik *baba* opatrzony jest kwalifikatorem rubaszny.

W słowniku języka polskiego pod red. Doroszewskiego wymienia się aż 14 znaczeń przypisywanych wyrazowi *baba*, spośród których tylko 4 pierwsze można uznać za zbieżne w obu językach, por. 1. rub. a. pogard. ‘kobieta, żona’; 2. ‘stara kobieta, staruszka’; 3. ‘zameżna kobieta, chłopka’; 4. ‘matka, ciotka lub stryjenka matki albo ojca’. Ponadto w odróżnieniu od języka rosyjskiego wyrazowi temu przypisuje się takie znaczenia jak: 5. ‘handlarza, przekupka (szczególnie przywożąca towar ze wsi)’; 6. ‘czarownica, wiedźma’; 7. ‘żebraczka, uboga, biedna kobieta utrzymująca się z datków lub posług przy kościele lub cmentarzu’; 8. ‘kobieta wiejska pomagająca przy porodach, lecząca ziołami lub zamawianiem, znachorka’; dziś poet. W nowszych słownikach współczesnego języka polskiego znaczenie 4., czyli ‘matka, ciotka lub stryjenka matki albo ojca’

nie jest wymieniane. Pojawiają się natomiast takie, jak: ‘zartobliwie o kobiecie obfitych kształtów’; ‘wiejska kobieta, zwykle starsza, znająca się na leczeniu ziołami, pomagająca przy porodach; często zajmująca się również praktykami magicznymi, zamawianiem chorób itp.’ (SWJPDun.).

We współczesnym języku polskim na plan pierwszy wysunął się sem ‘kobieta w ogóle’ (nie koniecznie stara), któremu towarzyszy silny walor pejoratywno-augmentatywny (por. np. *Same baby uczą w szkole; Baba za kierownicą*), natomiast znaczenie ‘wiejska (zwykle zamężna) kobieta’ wymieniane przez słowniki języka rosyjskiego jako pierwsze, w polskich materiałach leksykograficznych znajduje się na jednym z kolejnych miejsc. Podobnie jak w języku rosyjskim rzeczownikowi *baba* przypisuje się znaczenia: ‘żona lub kochanka’ (In.Sł.), ‘stara kobieta’; ‘zniewieściały mężczyzna’ (In.Sł.; PSWPZg.; SWJPDun.). W odróżnieniu od języka rosyjskiego wśród znaczeń tego rzeczownika nie wymienia się takiego, jak ‘kobieta niechlujna’. Brak też odniesienia do formy *baba* występującej w mowie dzieci i będącej synonimem rzeczownika *babcia*. W nowszych materiałach słownikowych nie odnotowuje się także znaczenia wskazującego na relacje rodzinne, czyli ‘matka ojca lub matki’.

Wśród licznych znaczeń polskiego rzeczownika *babka* (np. SJPD –14; PSWPZg. –10; SWJPDun. – 7) jako podstawowe – podobnie jak w języku rosyjskim – wymienia się ‘matka (rzadziej ciotka) ojca albo matki w stosunku do ich dzieci’. Do znaczeń wspólnych dla obu języków zaliczyć można: ‘kobieta wiejska pomagająca przy porodach, wróżbiarka’, ‘stara kobieta, zazwyczaj wiejska’. Należy jednak zaznaczyć, że znaczenia te zajmują niejednakową pozycję w artykułach hasłowych. W odróżnieniu od języka rosyjskiego, w języku polskim znajdują się one niejako na peryferiach. Np. znaczenie ‘stara kobieta, zazwyczaj wiejska’ w SWJPDun. wymieniane jest dopiero jako 4, a PSWPZg. jako 3, natomiast znaczenie ‘kobieta wiejska pomagająca przy porodach, wróżbiarka’ w obu słownikach wymieniane jest jako ostatnie z adnotacją rzadkie; PSWPZg. – 10 z adnotacją dawne). Ponadto należy zwrócić uwagę na przynależne jedynie polskiemu rzeczownikowi znaczenie: ‘młoda, atrakcyjna kobieta’ (por. *Małgosia to fajna babka*). Również w tym wypadku (podobnie jak w *baba*), nastąpiło rozszerzenie znaczenia, rozciągnięcie go z jednej strony na kobiety dojrzałe, z drugiej zaś na osoby młode w dodatku atrakcyjne.

Spośród trzech analizowanych leksemów tylko rzeczowniki *babcia*¹⁰ i *бабушка* nie różnią się znaczeniem. W obu językach występują w znaczeniach: ‘matka (rzadziej ciotka) ojca lub matki w odniesieniu do ich dzieci’ i ‘stara kobieta, staruszka’.

Wprawdzie w słownikach współczesnego języka polskiego i rosyjskiego znaczenie ‘matka ojca lub matki’ konsekwentnie uznawane jest za podstawowe dla rzeczowników *babka*, *бабка*, jednak. obserwuje się pewną niejednorodność autorów w odniesieniu do wartości emocjonalnej wymienionych wyrazów. W polskich materiałach słownikowych rzeczownik *babka* uważany jest przez większość leksykografów za neutralny i na ogół podawany bez kwalifikatorów stylistycznych. Tylko przez SJP Doroszewskiego wyraz ten traktowany jest jak synonim rzeczownika *baba* w znaczeniu ‘matka ojca lub matki’. W Słowniku pod red. Zgólkowej rzeczownik *babka*, podobnie jak *babcia*, podawany jest bez kwalifikatorów. Oba interpretowane są jako ‘matka (rzadziej ciotka) ojca lub matki w odniesieniu do ich dzieci’. Natomiast autorzy Innego słownika języka polskiego

10 Jak zauważa R. Tokarski, formacja *babcia* stosunkowo późno pojawiła się w języku. Pierwsze zapisy tego wyrazu z adnotacją o jego pieszczotliwym charakterze występują dopiero w Słowniku języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego. Por. R. Tokarski: *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*. Warszawa 1984, s. 137. W chwili obecnej walor ekspresywno-deminutywny prawie uległ neutralizacji.

(In.sł) określają rzeczownik *babka* jako ‘dość oficjalny’, synonimiczny w stosunku do *babcia*.

Niejednakowo interpretowany jest rzeczownik *бабка* także w rosyjskich materiałach leksykograficznych. W 4-tomowym słowniku języka rosyjskiego wyraz ten uznawany jest za neutralny i synonimiczny w stosunku do *бабушка*. Również autorzy BTS rzeczowniki *бабка* i *бабушка* traktują jak synonimy, z tą jednak różnicą, że formację *бабка* określają jako potoczną oraz pogardliwą i opatrują kwalifikatorem разг.-сниж. Słownik tematyczny języka rosyjskiego (TS) uznaje rzeczownik *бабка* za podstawowy, a zarazem potoczny i oficjalny, natomiast rzeczownik *бабушка* za nieoficjalny. Wydaje się, że ta ostatnia interpretacja jest najbardziej ścisła zarówno w odniesieniu do materiału polskiego jak i rosyjskiego.

Znaczenie ‘matka ojca lub matki’ uważane jest za podstawowe również dla rzeczowników *babcia* i *бабушка*. Rzeczownik rosyjski ma charakter nieoficjalny oraz potoczny i wstępuje w korelację z oficjalnym, potocznym rzeczownikiem *бабка*. Nieco inaczej sytuacja przedstawia się w języku polskim. Najczęściej rzeczownik *babcia* określany jest jako derywat o charakterze pieśczośliwym. Taką interpretację znajdujemy m.in. w Słowniku Doroszewskiego, w słowniku Dunaja oraz w słowniku Szymczaka. Natomiast w Słowniku pod red. Zgólkowej definicje wyrazów *babka* i *babcia* są identyczne. Brak tu również jakichkolwiek kwalifikatorów, świadczących o ich właściwościach emocjonalno-ekspresywnych. W Innym słowniku języka polskiego rzeczownik *babka* uznawany jest za oficjalny, natomiast znaczeniowo tożsamy mu rzeczownik *babcia* nie został opatrzony żadnymi kwalifikatorami, co pozwala sądzić, że przez autorów jest on uważany za ekspresywnie neutralny, różniący się jedynie sferą użycia.

Abstrahując od rodzaju, kolejności, odcieni znaczeniowych i właściwości ekspresywno-modyfikacyjnych w odniesieniu do przeanalizowanego materiału można wysnuć następujący wniosek natury ogólnej: forma podstawowa (niesufiksalna) wskazuje na relacje genderowe ‘kobieta w relacji do mężczyzny, kobieta przy mężczyźnie (por. cytat zamieszczony w słowniku Lindego: *Skoro dziewczeczce czepiec włożą na głowę, z dziewczki staje się babą*), kobieta dojrzała, w wieku reprodukcyjnym, która urodziła lub może rodzić’ (Dal zamieszcza na ten temat następującą wiele mówiącą wskazówkę: *баба* «особ. после первых лет, когда она была *молодкой, молодичею*», z której wynika, że kobieta jest pełnowartościowym członkiem społeczności rodzinnej dopiero po urodzeniu przez nią dziecka lub dzieci). Formacja z sufiksem *-к- / -к-* podkreśla rolę rodzinną ‘kobieta doświadczona, należąca do rodziny, do której weszła poprzez zawarcie związku małżeńskiego’, zaś derywat z sufiksem *-ушк- / -cia* wskazuje na bliskość w układach rodzinnych, czyli *бабка своя*. W związku z tym sufiksowi *-к- / -к-* można przypisać funkcję zmieniającą status, niejako przeniesienie tego, co ma charakter ogólny na poziom określający pozycję rodzinną oraz relacje na linii przodek – potomek. Z kolei sufiks *-ушк-*, a właściwie *-уш-*, jako że znaczenie *-к- (-уш- + -к-)* już znalazło swoje odzwierciedlenie w derywacie *бабка* wskazującym na pokrewieństwo w linii zstępnej (matka matki, matka ojca) oraz *-cia*, podkreślają bliskość i swojskość¹¹.

Podobną zależność obserwujemy również we frazeologii (paremiologii), por. przykłady rosyjskie: *Кто бабке не внук, czyli każdy; Не к лицу бабке девичьи пляски* oraz *У всякой бабки свои ухватки*, wskazujące na pewną ogólność, brak bliskości oraz *Хорошо тому жить, у кого*

¹¹ Por. dającą się zaobserwować w materiale folklorystycznym prawidłowość, zgodnie z którą w szeregu *-к- / -ушк- / -еньк*, sufiks *-ушк-* wnosi znaczenie bliskości, swojskości: П.П. Червинский: *Словообразовательные и лексико-синтаксические типы языковых единиц в народной песне*. [В:] *Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы. Общественные науки*. 1987. № 3, с. 112-117; *Творчество и коммуникативный процесс – Creativity & Communication Process* (<http://www.nicomant.org>). Вып. Третий. Т.1 (1999).

бабушка ворожит; Хороша дочь Аннушка, коли хвалит мать да бабушка. Вот тебе, бабушка, и Юрьев день, niosące ze sobą znaczenie pewnej bliskości, swojskości i zażyłości; *бабушка* to przede wszystkim osoba bliska, z którą jesteśmy związani uczuciowo; por. przykłady polskie: *Baba z wozu koniom lżej, Gdzie diabeł nie może tam babę pośle*, w których nie ma odniesienia do relacji rodzinnych oraz *Nie poznała babka swojej wnuczki w tańcu* ('o czymś nieprawdopodobnym'), *Moja babka jego babce podawała gruszki w czapce*, gdzie wskazuje się na relacje pokrewieństwa, a także *Jak babcię Kocham!* (wykrzyknienie) wskazujące na pewną bliskość i związek uczuciowy.

W związku z tym, co powiedziano dotychczas na temat nominacyjnych i słowotwórczych właściwości «trójek» typu *баба – бабка – бабушка / baba – babka – babcia* pojawia się pytanie dotyczące relacji między komponentami modelu *0 / -к- / -ушк-* w języku rosyjskim i *0 / -k- / -cia* w języku polskim dla tego konkretnego przykładu, i, o ile to możliwe, dla całego typu słowotwórczego.

Relacje między komponentami w modelu *0 / -к- / -ушк-*, jeżeli abstrahować od semantyki rdzenia *баб-* i odnieść je do typu można określić jako pierwotne i wtórne, powstające na drodze analogii i nie w pełni odzwierciedlające pierwotny sens. Wydaje się, że spośród wymienionych wcześniej jednostek do grupy pierwszej można zaliczyć: ros. *тётя – тётка – тётушка, мать – матка – матушка, дядя – дядька – дядюшка, свекровь – свекровка – свекровушка, свёкор – свекорко – свекорушко*; częściowo także *дочь – дочка – дочушка, дед – дедка – дедушка, зять – зятька – зятюшка* oraz takie dość wyraziste z tego punktu widzenia przykłady, jak: *батя – батька – батюшка* i *мама – мамка – мамушка*; pol.: *mać – matka – mateczka; tata – tamka – tateczka, dziad – dziadek – dziadziś, córka – córeczka, syn – synek – syneczek, brat – bratek – braciszek*. Przykładami relacji drugiego typu mogą być: *тесть – тетька – тетьюшка, тёща – тёщка – тёщушка*; pol. *wnuk – wnuczek – wnucziś*, w których zachowana jest pewna wspólna dla całego typu tendencja, przy równoczesnym dążeniu do różnicowania przede wszystkim nacechowania emocjonalnego, a nie odcieni znaczeniowych.

Istnieje kilka możliwych realizacji relacji *0 / -к- / -ушк-*, zdeterminowanych nie tyle właściwościami samych formantów, ile raczej przynależnością do grupy tematycznej, rozwojem nowych znaczeń w jednostkach nazywających stosunki pokrewieństwa i powinowactwa oraz niektórymi innymi czynnikami. Z jednej strony możliwe są takie pary, jak np. *тётя – дядя* i *свёкор – свекровь, ciocia – wuj*, reprezentujące pewien rodzaj mniej lub bardziej „czystych” dwustronnych relacji modyfikacyjnych. Z drugiej rzeczowniki w rodzaju *мать* i *дочь, дед* i *зять, matka, córka* które nie tworzą podobnych par modyfikacyjnych (według modelu *0 / -к- / -ушк-* nie powstają pary dla *мать – отец, дочь – сын, дед – баба, зять – невестка*). Formacje modyfikacyjne motywowane wyrazami tej grupy różnią się uzusem i nacechowaniem ekspresywno-emocjonalnym: *мать – матка – матушка, дочь – дочка – дочушка* czy też *дед – дедка – дедушка, зять – зятька – зятюшка* to coś innego niż *тётя – тётка – тётушка* или *дядя – дядька – дядюшка* itp. Z trzeciej zaś strony rzeczowniki takie, jak *батя* i *мама*, wskazujące na jawną leksykalizację, semantyczną i uzualną odrębność form. I na koniec ostatnia grupa *дева – девка – деvушка* (– *девочка*), *dziewa*¹²

¹² Rzeczownik *dziewa*, pochodzący z języka prasłowiańskiego (a wcześniej praindoeuropejskiego), stosunkowo wcześniej wyszedł z użycia i został zastąpiony formacją sufiksalną *dziewka* (Por. M. Szymczak: *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa...*, s. 47). Jak podają źródła leksykograficzne, nie ma poświadczeń jego funkcjonowania w materiałach staropolskich. Jest to twór wskrzeszony w XIX w. na podstawie form *dziewica, dziewka* i ma charakter poetycki. Por. na ten temat: A. Bańkowski: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T.1, Warszawa 2000, s.328. Wyraz ten odnotowywany jest jeszcze przez SJPD, w którym eksplikowany jest jako przestarz., dziś książk. i poet. określenie młodej, dorodnej dziewczyny. Nowsze słowniki współczesnego języka polskiego nie odnotowują tej formacji.

– *dziewka* – *dzieweczka*, *dziewczyna* – *dziewczynka* – *dziewczyneczka*, określająca pozycję młodej, niezamężnej osoby płci żeńskiej w społeczności rodzinnej, bez wskazania na więzy pokrewieństwa czy powinowactwa. Jest to przykład świadczący o pewnej rozbieżności, mogącej doprowadzić do pełnego wyizolowania form¹³.

Między elementami pary ros. *тетя* – *дядя*, pol. *wuj* – *ciocia*¹⁴ brak pełnej symetrii. Świadczą o tym już same definicje słownikowe. Słowniki współczesnego języka rosyjskiego i

polskiego za formę podstawową uznają rzeczowniki *тетя*, *дядя* (w TS wyraz *тетя* opatrzony jest kwalifikatorami oficjalny, nieoficjalny, a *тетя* kwalifikatorem nieoficjalny; w MAS natomiast rzeczownik *тетя* określony jest jako potoczny, a przy wyrazie *тетя* brak jakichkolwiek kwalifikatorów; za dość oficjalny uznawany jest wyraz *дядя* przez autorów Innego słownika; w pozostałych – SJPD, SJPSzym., SWJPDun. nie zamieszczono żadnych adnotacji; rzeczownik *тетя* w zestawieniu z *дядя* uznawany jest za zdrobniały (SJPD) lub pieszczotliwy). Zgodnie z przyjętym kryterium uzualną korelację tych form można byłoby porównać do omówionej wcześniej, przyjmując, że wyrazy *бабка*, *babka* pozostają w takim samym stosunku do *бабушка*, *babcia* jak *тетя* do *тетя*, *дядя* do *дядя*. Natomiast relację *дядя* – *дядька*, *вуй* – *вуйек* należałoby interpretować inaczej. Autorzy słowników jednomyślnie uznają rzeczowniki *дядя*, *вуй* w znaczeniu ‘brat ojca albo matki’ za formę podstawową. Brak takiej jednomyślności w odniesieniu do rosyjskiego rzeczownika *дядька*, który określany jest jako potoczny (BTS), pogardliwy (MAS) lub też podawany bez kwalifikatorów stylistycznych (TS). W słownikach języka polskiego przy rzeczowniku *вуй* nie znajdujemy żadnych kwalifikatorów. Pojawiają się one natomiast przy formacji *вуйек*. Rzeczownik ten w znaczeniu terminu rodzinnego uznawany jest za zdrobniały (SJPD), potoczny (In.sł.) lub familiarny (SJPDun.). Wynika stąd, że rola sufiksu *-k-* w rzeczownikach osobowych rodzaju męskiego w obrębie nazw określających stosunki pokrewieństwa i powinowactwa jest inna niż w przypadku rzeczowników rodzaju żeńskiego. Postarajmy się jednak znaleźć i opisać to, co je łączy. W tym celu przyjrzymy się bliżej znaczeniom omawianych formacji, zarówno podstawowym jak i wtórnym.

W MAS rzeczownik *тетя* definiowany jest następująco: 1. ‘siostra ojca lub matki; żona wujka’ ‘сестра отца или матери || жена дяди’ (*дяди* nie *дядьки*!); 2. gmin. ‘dojrzała kobieta, a także forma zwracania się do kobiety starszej wiekiem’; *тетя* 1. ‘to samo co *тетя* w 1. zn. oraz w 2 zn. z adnotacją «zwykle w mowie dzieci». W BAS znajdujemy następujące określenia: *тетя* 1. =

13 We współczesnym języku polskim wyraz *dziewka* nie jest używany w znaczeniu terminu rodzinnego, jednakże spełniał tę funkcję w historii języka polskiego. Do wieku XVII funkcjonował w stylu potocznym, poetyckim i podniosłym jako nazwa córki. Dopiero od połowy XIX w. w języku literackim został zastąpiony rzeczownikiem *córka*. Por. M. Szymczak: *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa...*, s.44, 47. Rzeczownik *dziewka* ze znaczeniem ‘córka’ występuje jeszcze w SJPD (por. 3. daw, ‘panna, dziewica, dziewczyna; córka’). Ponadto znaczenie to odnajdujemy również w strukturze semantycznej rzeczownika *dziewczynka* – w SJPD wymieniane jest jako drugie (por. *dziewczynka* 2. w połączeniu z rzeczownikiem w dopełniaczu albo z zaimkiem dzierżawczym: ‘o córkach’: *Ich dziewczynki zachorowały na odrę*). Dziś rzeczownikiem *dziewka* określa się kobiety złego prowadzenia się, ulicznicę, prostytutkę, a także młodą, niezamężną kobietę wiejską, która oferuje swoje usługi innym, służącą. W tym ostatnim znaczeniu wyraz uznawany jest za przestarzały, dziś rubaszny (por. SJPD – hasło *dziewka*).

14 W opisie pomijamy rzeczownik *дядя*, ponieważ, jak się wydaje, powstał on od *дядя* w rezultacie derywacji wstecznej, podobnie jak np. *szczota* < *szczotka*. Rzeczownika *дядя* nie odnotowują starsze materiały leksykograficzne. Nie ma ich ani w Słowniku staropolskim, ani u Lindego. Pojawia się w słowniku J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego (SJPWar.) w znaczeniu ‘kobieta-wiedźma’, choć brak tu odniesienia do znaczenia określającego stosunki pokrewieństwa. Wyraz ten odnotowują również słowniki współczesne, w których przypisuje się mu znaczenia: pogardliwy ‘z niechęcią o kobiecie złej lub brzydkiej’; wulg. ‘homoseksualista’; posp. ‘miesiączka, menstruacja’; łowiecki ‘stara łania’; reg. ‘czarownica’; rzadki, pogardliwy ‘siostra albo kuzynka matki lub ojca, a także żona brata matki albo ojca’; przestępczy ‘osoba, której się ufa’. I tu podobnie jak w przypadku *маć*, *баба* mamy do czynienia z nacechowaniem pejoratywnym.

тетя (1 zn.); 2. pogardl. ‘o każdej dojrzałej kobiecie’; *тетя* 1. ‘siostra ojca lub matki w stosunku do ich dzieci’; 2. pot. ‘o znajomej kobiecie w średnim wieku’ ze wskazaniem na konieczność użycia tylko z imieniem własnym w formie deminutywnej (np. *тетя Дауша*); 3. ‘nieznana kobieta’ z adnotacją «w mowie dzieci».

Analogiczne rzeczowniki polskie interpretowane są jako: *Ciotka* 1. ‘siostra lub kuzynka matki lub ojca’; 2. posp. ‘miesiączka’; przestępczy ‘homoseksualista’ (PSWPZg.); *ciocia* 1. pieszczotl. ‘siostra lub kuzynka matki lub ojca’; 2. ‘kobieta, która jest w bliskich stosunkach z rodzicami dziecka, dobra znajoma’ (PSWPZg.); w Innym słowniku dodatkowo znajdujemy adnotację: „ciocią nazywamy swoją znajomą. Słowo używane przy dzieciach i w rozmowach z dziećmi”.

Dla rzeczownika *дядя* MAS podaje następującą definicję: 1. ‘brat ojca albo matki || mąż ciotki’ (*memku* nie *memu!*); 2. pot. ‘dorosły mężczyzna, a także forma zwracania się do starszego wiekiem mężczyzny’ || z adnotacją żart. ‘o dobrze zbudowanym, silnym mężczyźnie’, a dla *дядька*: 1. pot., pogardl. ‘o wujku’; 2. pot. ‘dorosły mężczyzna’, 3. prestarz. ‘sługa w domach ziemiańskich nadzorujący chłopców, a także pracownik w męskim zamkniętym zakładzie naukowym; osoba (zwykle podoficer), której powierzano opiekę nad rekrutem w armii carskiej’. Podobnie definiują te wyrazy autorzy BTS.

Polskie rzeczowniki *wuj* i *wujek* charakteryzują się podobnymi, choć nie identycznymi znaczeniami. I tu na plan pierwszy wysuwa się znaczenie wskazujące na pokrewieństwo, por. “brat matki, rzadziej ojca”¹⁵; ‘mąż siostry matki, rzadziej ojca, kuzyn matki, mąż kuzynki matki; dalszy krewny’. *Wujek* familiarnie ‘o wuju’ (SWJPDun.); z nacechowaniem emocjonalnym o wuju || *Dobry wujek* ‘o osobie, która robi coś bezinteresownie, zwłaszcza daje pieniądze’; pot. ‘bliski znajomy rodziców lub rodzica’; w lmn. ‘wuj z żoną, wujostwo’; środowisk. ‘złodziej kieszonkowy’ (PSWPZg.).

W języku rosyjskim mamy do czynienia z tendencją wskazującą na istnienie współzależności na linii *дядя* – *тетка*. Sufiks *-к-* w rzeczowniku *дядька* wskazuje na nacechowanie emocjonalne o charakterze ujemnym (por. *дядька* – dorosły mężczyzna lub z pogardą i familiarnie o wujku; użycie tej formy w jego obecności lub zastosowanie jej jako formy adresatywnej byłoby poczytane za nietaktowne, obraźliwe lub ironiczne) oraz na uogólnioną funkcję społeczną (*дядька* – służa, wychowawca). W stosunku do wyjściowego *дядя* forma bez sufiksu *-к-* *дядя* niesie informacje w pewnym stopniu odmienne i przeciwstawne tym, które są typowe dla pary *дядя* – *дядька*. Rzeczownik *дядя* wskazuje na emocjonalną bliskość; wykorzystywany jest jako forma adresatywna w sytuacji bezpośredniego kontaktu, a w mowie dzieci występuje jako określenie nieznanej osoby w wieku średnim lub jako forma zwracania się do niej.

Inaczej kształtują się te relacje w języku polskim. Formant *-ek* nadaje rzeczownikowi *wuj* odcień pieszczotliwości, wskazuje na bliskość, familiarność relacji między osobami, nie koniecznie powiązanymi stosunkami pokrewieństwa (*дядюшка* w języku rosyjskim). Posiada więc podobne nacechowanie emocjonalne jak rzeczownik *ciocia*.

To co powiedziano wyżej o rzeczownikach *дядя*, *дядька* nie świadczy o istnieniu w języku rosyjskim opozycji *дядя* – bliski, *дядька* – obcy, postronny; natomiast między rzeczownikami *тетка* i *тетя* różnica dotyczy jedynie uzusu (zniwelowanie różnic między tymi formami w BTS

15 W języku polskim istnieją dwie odrębne nazwy na określenie ‘brata ojca’ i ‘brata matki’. Brat ojca to *stryj*, brat matki – *wujek*. We współczesnym polskim języku literackim oraz w niektórych gwarach forma *stryj* wychodzi z użycia. Jej miejsce zajmuje forma *wuj*. Szerzej na ten temat: M. Szyczak: *Nazwy stopni pokrewieństwa...*, s. 94-102.

można uznać za typowy dla współczesności przejaw dążenia do analogii, upodobnienia do form *дядя – дядька*). W języku rosyjskim istnieje szereg wyrażen ironiczných, w których wykorzystuje się tę cechę pozornej bliskości: *Добрый дядя* ‘o człowieku, który jest hojny kosztem innych’; *На (чужого) дядю (для дяди) работать; для дяди делать что-л.* ‘pracować na rzecz kogoś, nie myśląc przy tym o osobistych korzyściach’; *Надеяться на (доброго) дядю* или *на чужого дядю* ‘liczyć na to, że pracę wykona ktoś inny albo że wszystko się zrobi samo’. W pewnym sensie forma prosta (bez sufiksu) *дядя* znajduje się niejako poza tą opozycją, znaczenie bliskości lub jej braku wynika w tym przypadku prawdopodobnie nie tyle z budowy słowotwórczej, ile raczej ze znaczenia leksykalnego wyrazu. Sam wyraz charakteryzuje się dwoistością struktury semantycznej. W jego semantyce zawiera się bowiem znaczenie kogoś „swojego” ale niezbyt bliskiego, jakby mniej znanego, niejako postronnego (stojącego jak gdyby z boku): mężczyzna z pokolenia rodziców, należący do tego samego rodu; ta przynależność do określonej społeczności prowadzi do zniwelowania w znaczeniu ‘postronny’ komponentów obcości i wrogości (przejawia się to np. w formie adresatywnej, w rozmowie o określonej osobie, w stosunku do niej osób młodszych, dzieci). Nacechowanie emocjonalne i stylistyczne sufiksu *-к-* ma częściowo charakter wtórny i towarzyszący.

W języku polskim sytuacja jest pozornie taka sama. Niemniej jednak wartość emocjonalna rzeczowników jest nieco inna. Wprawdzie użycie obu form jest możliwe w kontaktach bezpośredniego zwracania się do osób, z którymi wiążą nas stosunki rodzinne, jednak zastosowanie formy *wuju* wskazuje na mniejszy stopień zażyłości i pewien szacunek, podczas, gdy formacja z sufiksem *-k-* wskazuje na większą bliskość, nie koniecznie wynikającą z więzów pokrewieństwa. Świadczą o tym utarte związki wyrazowe, takie jak np. *Wuj Sam* (personifikacja rządu USA, narodu amerykańskiego, Amerykanów); *Мów mi wuju* ‘zachęta do zbliżenia towarzyskiego, do poczucia więzi uczuciowej’, *ale dobry wujek (wujaszek)* ‘o osobie, która robi coś bezinteresownie, zwłaszcza daje pieniądze’.

W wyrazie *дядька* podkreślone jest znaczenie niższej wartości społecznej: *дядька* – ‘sługa, służący sprawujący opiekę nad chłopcem, pracownik (posługacz), wychowawca’ (por. w podobnym znaczeniu również z sufiksem *-к-*: *Ванька* – woźnica, *Васька* – chłopiec na posyłki, subiekt, lokaj, *Ганка, Манька, Парашика* – imiona służących zajmujących się domem, tutaj również *девка, чернавка*, oraz *мамка* – żywicielka, *бабка* – wiejska położna, znachorka; pol. *dziewka, tamka, babka*). Obecność sufiksu *-к-* w tych formacjach nie jest przypadkowa. Wydaje się, że pozostaje w ścisłym związku i współzależności z semantyką określoną przez uzus, niejako jest z nią zespolona. Znaczenie formacji z *-к-* zawsze należy rozpatrywać w kontekście form bez tego sufiksu (*дева, мама, баба; dziewa, mama, baba* itp.), w których komponenty znaczeniowe ‘niski status’, ‘niepełnoprawność’ itp. są już zawarte: *дева, dziewa* – kobieta, która jeszcze nie wyszła za mąż, jeszcze nie gospodyni, a więc osoba zajmująca niższy status w społeczności, zależna od ojca, należąca do rodu ojca; *мама, тата* – nie tylko, a pierwotnie nie tyle ‘matka’, co raczej ‘opiekunka, niania, karmicielka’ (u Srezniewskiego jedynie w znaczeniu: ‘karmicielka, mamka’; w SłStp *tata* występuje w znaczeniu ‘macocha’, ‘matka’, ‘piastunka’); *баба / baba* ‘kobieta zamężna należąca do niższych warstw społecznych, wieśniaczka’).

Przejdźmy teraz do przykładów innego rodzaju. W obrębie omawianej grupy tematycznej znajdują się wyrazy, dla których obecność sufiksu *-к-* jest nietypowa bądź też uwarunkowana uzusem i związana z określonymi zachowaniami emocjonalnymi. Ma więc charakter wtórny, u

jej podstaw leży czynnik analogii. Do grupy tej należą rzeczowniki takie, jak *муж, отец, внук, сын, брат, сестра* (mąż, ojciec, teść, siostra), a więc przede wszystkim nazwy męskie. Tylko od dwóch z wymienionych rzeczowników rosyjskich, a mianowicie *сын, брат* możliwe jest urobienie derywatów z *-к-*, por. *сынка и братка*. Formacje te współcześnie mają charakter potoczny, pospolity, familiarny i pieszczotliwy, należą do słownictwa rzadko używanego i zazwyczaj nie są odnotowywane przez słowniki.

W języku polskim sytuacja w odniesieniu do rzeczowników *brat, syn, wnuk* jest nieco inna. W większości słowników współczesnego języka polskiego rzeczownik *wnuczek* oznaczany jest jako pieszczotliwa lub zdrobniała forma w stosunku do *wnuk*. Wydaje się jednak, że raczej mają autorzy Innego słownika, którzy przy rzeczowniku *wnuczek* nie zamieszczają informacji o jego pieszczotliwym charakterze. Podobnie jak w przypadku innych nazw męskich z grupy pokrewieństwa, takich jak: *dziadek, wujek* i tu znaczenie hipokorystyczno-emocjonalne ulega stopniowo neutralizacji. Współcześnie formacje te, w odróżnieniu od odpowiednich rzeczowników je motywujących, różnią się przede wszystkim sferą użycia – formacja *wnuk* ma charakter oficjalny, *wnuczek* zaś funkcjonuje głównie w sferze rodzinnej i w języku potocznym. Użycie w języku potocznym rzeczownika *wnuk* w odniesieniu do małego dziecka ma charakter podniosły (por. *To jest mój wnuk – mówi z dumą babcia o dopiero co narodzonym dziecku*), natomiast użycie formacji *wnuczek* w stosunku do dorosłego mężczyzny wydaje się nieść pewien odcień pieszczotliwości i serdeczności. Odmienną rolę spełnia sufiks *-ek* w rzeczowniku *synek*. Derywat ten funkcjonuje w języku ogólnym jako pieszczotliwe określenie syna bądź jako poufały zwrot do chłopca lub młodego i dużo młodszego mężczyzny, do którego mamy serdeczny stosunek. Sufiks *-ek* wnosi tu z jednej strony znaczenie deminutywności (o małym dziecku; osobie młodziej), z drugiej zaś pieszczotliwości i serdeczności. Z kolei zakres użycia formacji sufiksальной *bratek* < *brat*, jak można sądzić na podstawie materiałów słownikowych, jest ograniczony do sfery rodzinnej, w której funkcjonuje jako rzadko używane pieszczotliwe i poufałe określenie brata. W języku ogólnoliterackim najczęściej pojawia się jako ‘żartobliwy, pieszczotliwy i poufały zwrot, kierowany do osoby zaprzyjaźnionej, zwrot koleżeński, por. *Tuś mi się ukrył bratku!* lub w powiedzeniu *Nie śmiej się bratku z cudzego przypadku*, w którym występuje w pozbawionym ekspresywności uogólnionym znaczeniu ‘człowiek, bliźni’

Brak w języku rosyjskim formacji z sufiksem *-к-* motywowanych rzeczownikami *муж, отец, внук, сестра* związany jest przede wszystkim z właściwościami podstawy słotwórczej – nie kończy się ona na spółgłoskę miękką jak w przypadku rzeczowników *мать, дочь* (choć *ж* w rzeczowniku *мужь* i *ц* w *отць* historycznie należały do miękkich, a *-ць* w wyrazie *отць* jest sufiksem pochodzenia prasłowiańskiego). Brak formacji z sufiksem *-к-* od rzeczownika *сестра* można wiązać z tym, że akcent pada nie na temat jak w wyrazach *баба, дядя, тётя*, lecz na fleksję. Wydaje się, że w tym ostatnim przypadku charakter podstawy stanowił przeszkodę uniemożliwiającą powstanie formacji sufiksальной, o czym dodatkowo może świadczyć brak derywatu z sufiksem *-к-* w języku polskim, jednakże szczegółowe badania w tym zakresie wychodzą poza ramy niniejszego opracowania. W tym miejscu zaznaczmy jedynie, że brak formacji z sufiksem *-к-* pochodnych od rzeczowników tej grupy nie jest dziełem przypadku.

W interesującym nas rosyjskim materiale badawczym, oprócz omówionych dotychczas, znajdują się wyrazy z sufiksem *-к-* typu *батька, матка, дедка, дочка, жёнка, детки*, mające swoje korelaty wśród formacji bezsufiksальных. Zbadanie charakteru relacji *-к- / 0* w takich parach

pozwole lepiej zrozumieć funkcję i rolę sufiksu *-к-*. Formacje sufiksalne tej grupy jednostek często podlegają leksykalizacji; związek znaczeniowy z formami bez sufiksu ulega zatarciu. Tym niemniej mogą one występować (bez zmiany znaczenia) w charakterze form ekspresywnych, przy czym ich użycie jest związane nie tyle ze stosunkiem emocjonalnym osoby mówiącej do przedmiotu rozmowy, co raczej z uzusem, sferą użycia, rodzajem sytuacji komunikacyjnej, określonym typem relacji między uczestnikami aktu komunikacyjnego. Prześledzenie znaczeń, wynikających z tego rodzaju uwarunkowań, pozwoli lepiej zrozumieć znaczenie formantu słowotwórczego.

Przyjrzyjmy się relacjom między formami wymienionych wyżej leksemów.

Батя (w MAS): gminne i gw. ojciec; *батька* – gminne i gw. ‘ojciec’; *батюшка* – 1. przestarz. ‘zwykle z szacunkiem o ojcu’; 2. pot. ‘pieszczot.-fam. zwrot do współrozmówcy’; 3. pot. ‘duchowny’. W słowniku Dala nie ma istotnych różnic między tymi formami; zwraca się jedynie uwagę na ich przestarzały i gwarowy charakter. Dodatkowo w słowniku tym znajdujemy następujące informacje: ‘z szacunkiem, pieszczotliwie – zwrot grzecznościowy (powitanie) używany w stosunku do każdego postronnego człowieka’ смб. *батя, батяня* ‘батька і брат, братаня, приятель, товарищ’ || ‘starszy stopniem lub stanowiskiem mówi do młodszego *батюшка*, aby dać wyraz swojego szacunku, przy równoczesnym zachowaniu dystansu wynikającego z niejednakowej pozycji społecznej lub zawodowej’. W kontekście tego co powiedziano dotychczas, interesujący jest następujący przykład: *У меня, молодца, четыре отца, пятый батюшка*, Бог, царь, духовник, крестный и родитель (bóg, car, spowiednik, chrzestny i rodzic), z którego wynika, że *батюшка* wśród innych starszych mentorów, opiekunów płci męskiej charakteryzuje się najwyższym stopniem bliskości. W BAS wymienia się następujące znaczenia przypisywane tym rzeczownikom: *Батя* 1. W tradycji ludowej: ‘ojciec’; 2. famil. ‘duchowny, pop’; 3. pot. ‘o dowódcy pododdziału’. *Батька* 1. w tradycji ludowej = *батя* (1-2 zn.). 2. ‘na Ukrainie i w Białorusi oraz na południu Rosji w czasie wojny domowej: dowódca formacji wojskowych’: *Б. Махно. Батюшка* 1. w tradycji ludowej: ‘ojciec’. | o Bogu lub carze; 2. ‘duchowny’. 3. *lud.-poet.* ‘o czymś drogim, niezbędnym, ważnym’: *Хлеб-батюшка. Амур-батюшка*. 4. = Батенька (pieszcz. i famil. zwrot do rozmówcy).

Na tym tle wyróżnia się formacja z sufiksem *-ушк-* (*батюшка*), wyrażająca bliskość kontaktu, zbliżenia, bliskość szczególnego rodzaju – uzewnętrznioną, poszukującą, nacechowaną szacunkiem, a nawet uwielbieniem. Z tym wiąże się także specyficzna rola, jaką w tradycyjnych tekstach obrzędowych i folklorystycznych spełniają formacje typu *матушка, батюшка, детушки*. Można sądzić, że sufiks *-к-* podkreśla znaczenie bliskości w stosunku do osoby równej (wiekiem, statusem społecznym) i/lub osoby postronnej. Jest to forma kontaktu nawiązanego wcześniej, już utrwalonego i dlatego sprzyjająca większej swobodzie zachowań słownych. Stąd możliwość jej użycia w odniesieniu do osoby trzeciej zarówno wówczas, gdy jest ona nieobecna, jak i wtedy, gdy mówimy o niej w jej obecności. W formach *матка, дедка, дочка, жёнка, детку* opisane odcienie znaczeniowe są łatwo zauważalne, są związane z wtórną semantyką leksykalizacji oraz z emocjonalno-ekspresywnymi i stylistycznymi (środowisko, rejestry) uwarunkowaniami idącymi od strony uzusu. Poniżej omówimy tylko niektóre najbardziej charakterystyczne cechy wymienionych formacji.

U Dala rzeczownikowi *матка* oprócz znaczenia ‘matka (*мать*)’ przypisuje się znaczenia: || ‘baba, kobieta’ || ‘samica (kobyła, pszczoła)’; || ‘kapitan, najważniejsza osoba w grze’; || ‘kobiece łono, kobiecy organ wewnętrzny, macica’; || ‘słupek (u roślin)’; || ‘źródło czegoś, miejsce urodzin,

pochodzenia, rdzeń' itp. W BTS 1. 'samica – matka u zwierząt'; 2. 'wewnętrzny kobiecy organ płciowy'; 3. = маточник; 4. Lud.-pot. = мать; 5. Lud.-pot. 'o najważniejszej osobie w niektórych grach'.

W porównaniu z rzeczownikiem *мать* znaczenie rzeczownika *мамка* jest szersze, bardziej ogólne. Ma charakter hiperonimu.

W historii języka polskiego, w różnych etapach jego rozwoju istniało kilka terminów nazywających kobietę, która urodziła dziecko (w stosunku do tego dziecka). Do odnotowanych w najstarszych zabytkach piśmiennictwa polskiego należą formy oboczne *mac* i *macierz*¹⁶. Od wieku XVII rzeczowniki te w funkcji terminów rodzinnych uznawane są za stylistycznie nacechowane. Zwraca się uwagę na ich archaiczny lub ludowy charakter. We współczesnym języku polskim rzeczowniki *mac* i *macierz* w swym pierwotnym znaczeniu występują jeszcze w niektórych gwarach ludowych. Formacja *macierz* w swoim podstawowym znaczeniu 'matka' ma charakter archaiczny, książkowy i – co podkreśla Doroszewski – występuje rzadko (SJPD). Natomiast rzeczownik *mac* – o czym już była mowa wcześniej – wchodzi w skład niektórych stałych związków wyrazowych – przysłów i przekleństw. Nazwą powszechnie używaną we współczesnym języku polskim na oznaczenie kobiety, która urodziła dziecko jest *matka* (derywat sufiksalny od rzeczownika *mac*, pierwotnie mający odcień hipokorystyczny). Rzeczownikowi temu przypisuje się następujące znaczenia: 1 'kobieta, która urodziła dziecko (w stosunku do tego dziecka)', 2 'samica zwierząt, mająca potomstwo (w stosunku do tego potomstwa)', 3 'u niektórych owadów, np. pszczoł: samica zdolna do rozrodu; królowa', 4 'coś, co zapewnia komuś wyżywienie, opiekę itd.: *Matka ziemia*', 5 'tytuł niektórych sióstr zakonnych, zwłaszcza pełniących wyższe funkcje', 6 'w niektórych grach zespołowych, np. w palancie, najważniejszy gracz', 7 pot. 'własna żona, starsza kobieta, najczęściej wiejska (przeważnie jako zwrot adresatywny w wołaczcu)' – SWJP Dun.

Analiza definicji słownikowych pozwala zauważyć, że w odróżnieniu od strukturalnie analogicznej formacji rosyjskiej w rzeczowniku *matka* na plan pierwszy wysuwa się komponent wskazujący na funkcję rodzinną i społeczną oraz relacje genderowe – matka to przede wszystkim szeroko rozumiana opiekunka, karmicielka, przy tym zdolna do rozrodu, a także kobieta przy mężczyźnie.

W porównaniu z rzeczownikiem *matka* znaczenie formacji *mateczka* jest węższe i nacechowane emocjonalnie. *Mateczka* to pieszczotliwa nazwa matki i zakonnicy. (Por. podobieństwo relacji między leksemami *matka* – *mateczka* i *ojciec* – *ojczulek*. W rzeczowniku *ojciec* również na plan pierwszy wysuwa się komponent wskazujący na funkcję rodzinną i społeczną; ojciec to opiekun – 'mężczyzna mający własne dziecko, dzieci (w stosunku do tego dziecka)', 'samiec zwierząt i ptaków mający własne potomstwo,' 'zwierzchnik', 'zakonnik', 'protoplasta rodu'. W społeczności rodzinnej spełnia jednak wyższą funkcję niż matka, o czym świadczy m.in. możliwość użycia form l.mn. (*ojce*, *ojcowie*) w znaczeniu 'rodzice'. Rzeczownik *ojczulek*, podobnie jak *mateczka* jest pieszczotliwym określeniem ojca i zakonnika.

W MAS rzeczownik *дедка* określony jest jako pogardliwa i pieszczotliwa forma rzeczownika *дед*. U Dała leksemy *дедушка* lub *дедка* interpretowane są jako 'zaszczytne określenia duszka

16 Jak pisze M. Szymczak „na oznaczenie matki język polski odziedziczył z epoki prastłowiańskiej nazwę *maci*, gen. *macierze*, acc. *macierz*. Forma mianownika [...] – została dość wcześnie (przed XIV w.) skrócona do postaci *mac*. Druga zmiana [...] polegała na tym, że w funkcji mianownika zaczęła występować dawna forma biernika [...]. W ten sposób w mianowniku powstały formy oboczne *mac* i *macierz*. M. Szymczak: *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa...*, s. 21.

domowego, chochlika'; *дедок* jako 'znachor, wróżbita' (por. korelatywne znaczenie rzeczownika *бабка* 'znachorka, wróżbitka'; w tym przypadku odpowiednikiem sufiksu *-к-* w formacji nazywającej kobietę jest sufiks *-ок* występujący w rzeczowniku osobowym rodzaju męskiego, a nie *-к-*).

W języku polskim dla oznaczenia 'ojca matki lub ojca' obok odziedziczonego z języka prasłowiańskiego rzeczownika *dziad* istnieje pierwotnie hipokorystyczna, a dziś neutralna forma *dziadek*. W SStp rzeczownikowi *dziad* przypisuje się znaczenia 'ojciec matki lub ojca' oraz 'przodek'. Słownik Lindego oprócz wymienionych znaczeń odnotowuje jeszcze 'stary człowiek' i 'żebrak'. W tym samym źródle rzeczownik *dziadek* uznawany jest za formację deminutywną w stosunku do *dziad* ze znaczeniem: 'starek, ojców albo matczyn ojciec', 'staruszek'. Współcześnie rzeczownik *dziad* w znaczeniu terminu rodzinnego uznawany jest za oficjalny lub przestarzały. Najczęściej funkcjonuje jako podniosłe określenie przodka lub pogardliwe określenie starego bądź ubogiego mężczyzny, żebraka (por. *dziad kościelny*). Używa się go także w funkcji obraźliwego epitetu, wyrażającego niechęć do mężczyzny, który zrobił coś oburzającego (*Oszukał mnie dziad jeden* – In.Sł.). W tym ostatnim znaczeniu komponent 'stary' nie odgrywa istotnej roli. *Dziadem* bowiem możemy nazwać – jak czytamy w Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny – każdego mężczyznę „niezależnie od wieku i kondycji społecznej, w użyciu środowiskowym także np. nauczyciel, profesor, funkcjonariusz służby bezpieczeństwa, dozorca, policjant, złodziej kradnący rzeczy małej wartości” (T.10, s. 107). Dla rzeczownika *dziadek* znaczenie 'ojciec matki lub ojca' uznawane jest za podstawowe. Wyraz ten może także – podobnie jak *dziad* – występować w znaczeniach: pot. 'stary mężczyzna', 'człowiek biedny, zajmujący się niekiedy żebractwem, często stary'. *Dziadkami* nazywamy rodziców ojca lub matki, a więc dziadka i babcię. Ponadto rzeczownikowi temu przypisuje się znaczenia: 'przyrząd do łupania orzechów', karciany 'fikcyjny gracz, wyimaginowana postać zastępująca partnera koniecznego do kompletu', żołnierski 'żołnierz drugiego roku służby wojskowej'. Na podstawie przytoczonych definicji można dojść do wniosku, że komponenty znaczeniowe w przypadku omawianych leksemów są podobne. Różnie jednak są rozłożone. Podczas gdy dla rzeczownika *dziad* na pierwszy plan wysuwają się komponenty: 'stary', 'niski status społeczny', to dla rzeczownika *dziadek* pozycję pierwszoplanową zajmuje komponent wskazujący na powiązania rodzinne i pewną bliskość. Można więc sądzić, że tym, co podkreśla w rzeczowniku *dziadek* funkcję rodzinną, a zarazem pewną bliskość jest obecność sufiksu *-ek*. Dodatkowo za taką interpretacją przemawiają fakty wynikające z zestawienia form *dziadowie* i *dziadkowie*. *Dziadowie* to wszyscy przodkowie, nawet ci najbardziej odlegli, *dziadkowie* natomiast to rodzice naszych rodziców, a więc osoby nam bliskie. Jeszcze silniej ta bliskość podkreślona jest w rzeczowniku *dziadzius*, będącym pieszczotliwym określeniem dziadka.

Dla rzeczownika *дочка* w MAS jako 2 występuje znaczenie 'forma zwracania się osoby starszej lub dorosłej do młodej kobiety, dziewczyny, dziewczynki'. W BTS znajdujemy dodatkowo: *Маменькина дочка* 'o zbyt rozpieszczonej, wydelikacowanej dziewczynce, dziewczynie'; rzeczownik *дочушка* opatrzony jest kwalifikatorem podkreślającym duży stopień wartości emocjonalnej (усилит.). Na podstawie definicji zamieszczonej w słowniku Dala można dojść do wniosku, że między rzeczownikami *дочь* i *дочка* nie ma istotnych różnic znaczeniowych, jednakże przytoczone w charakterze materiału ilustracyjnego frazeologizmy pozwalają na wysunięcie tezy o ich nie w pełni jednakowej wartości semantycznej, por. *По матери дочка пошла. Материна, отцава дочка* (ktoś swój, bliski nam i należący do nas) и *Дочь, чужое сокровище. Холь да корми, учи*

да стереги, да в люди отдай. Сын в дом глядит, дочь из дому (to, co uważamy za należące do nas, za swoje przeznaczone jest dla innych, dla innej rodziny). W tym samym słowniku znajdujemy rzeczowniki *дочка* или *дочка, дочуха* (gw.), których znaczenie interpretowane jest następująco: ‘świnka, młoda świnka czyli samica’ (por. korelatywne znaczenie ‘samica’ w rzeczowniku *матка*). Sufiks *-к-* w tym przypadku (*дочь* – potomek, istota młodsza) wskazuje na wewnętrzną bliskość tego, co jest nam dane (dlatego nie zmuszonego do poszukiwania kontaktu). W odróżnieniu od rzeczowników typu *матушка* czy *бабушка* formacja *дочуха* nie niesie informacji o roli w określonej społeczności lecz wskazuje na wewnętrzną bliskość; nie wyraża szacunku, lecz ma charakter silnie emocjonalny.

Relacje między polskimi rzeczownikami *córa*, *córka* są nieco inne. W języku polskim rzeczownik *córka* uznawany jest współcześnie za neutralny i niemotywowany, podczas gdy *córa* traktowany jest jako formacja pochodna, utworzona na drodze derywacji wstecznej i stylistycznie nacechowana. Wyraz ten określany jest jako książkowy, podniosły, uroczysty, niekiedy potoczny. Mamy więc tutaj sytuację odwrotną do tej, która występuje w języku rosyjskim. W odróżnieniu od języka rosyjskiego, morfem *-k-* spełnia w polskim wyrazie *córka* jedynie funkcję strukturalną. Jego pierwotne hipokorystyczne znaczenie uległo neutralizacji.

Analiza artykułów hasłowych, znajdujących w słownikach współczesnego języka polskiego, pozwala sądzić, że znaczenia podstawowe rzeczowników *córa* i *córka* są jednakowe – z jednej strony wskazują na relacje rodzinne (por. przysłowia: *Jaki wól, taka i skóra, jak mać, taka i córa; Jaki bochen, taka skórka, jak matka, taka córka*), z drugiej zaś na przynależność do pewnej społeczności (zgromadzenia, narodu), por. *Bohaterskie córy i synowie narodu. Synowie i córki Warszawy. Córki Kościoła*, z tą jedynie różnicą, że pierwszy z wyrazów (*córa*) ma charakter podniosły. Różnica dotyczy też sfery użycia. Spośród opisywanych rzeczowników tylko wyraz *córka* i motywowane nim formacje hipokorystyczne (*córeczka, córuchna, córeńka*) używane są w charakterze poufałego zwrotu adresatywnego, skierowanego do dziewczynki lub dużo młodszej kobiety (por. np. *Żal mi cię, córko, ale wszyscy cierpimy*).

Sufiks *-к-* w formacji *жёнка* spełnia funkcję podobną do tej, którą obserwujemy w wyrazach *мамка, дядька, бабка*. W słowniku Dała rzeczownikowi *жёнка* przypisuje się znaczenia: ‘kobieta, baba, żona i wdowa pochodząca z ludu, (archang.) wyrobница’. W definicji podkreśla się niski status społeczny kobiety i jej zależność od innych. Cecha zależności zawiera się wprawdzie i w semantyce rzeczownika *жена* (kobieta zależna od męża), ale w przypadku formacji *жёнка* zostaje zaakcentowana obecnością sufiksu *-к-*, który podkreśla i utrwała cechę zależności, niższej pozycji oraz istniejącej bliskości.

We współczesnym języku rosyjskim rzeczownik *жёнка* określany jest jako potoczny, gminny i spieszczająco-familiarny; wskazuje na bezpośredniość, swobodę kontaktu. We współczesnym języku polskim rzeczownik *żonka* funkcjonuje jako pieszczotliwe określenie kobiety, która wstąpiła w związek małżeński z mężczyzną. Od wyrazu motywującego różni się jedynie nacechowaniem emocjonalnym wnoszonym przez sufiks *-k-*. Sufiks *-k-* nie podkreśla więc w rzeczowniku polskim niskiego statusu kobiety, a jedynie wskazuje na stosunek emocjonalny i swobodę kontaktu.

Wyrazy *детка, детки* można rozpatrywać podobnie jak *жёнка*. Nieco innej interpretacji wymagają rzeczowniki *дети* и *детушки*, które nie wpisują się w ten schemat.

W BTS rzeczownik *детка* znajduje następującą definicję: pot. ‘zwrot do dziecka’; ‘jedna

z nazw larw i poczwerek pszczoł' (korelacja z rzeczownikiem *матка*). Podobną definicję podaje MAS; *демку* – pieszczot. 'dzieci'; 'o odgałęzieniach, młodych pędach roślin'. U Dala obserwujemy podobną tendencję w interpretacji tych leksemów. Wprawdzie na podstawie definicji trudno doszukać się różnic interpretacyjnych, jednakże przytoczone przez niego frazeologizmy pozwalają wnioskować, że w rzeczowniku *демка* zawarty jest sem wskazujący na szczególną bliskość (podobnie jak w wyrazie *дочка*); interesujące jest też znaczenie: 'zwrot powitalny, będący wyrazem serdeczności, używany w stosunku do osoby młodszej, do podwładnego, a także sposób zwracania się duchownych do ludzi świeckich' (korelat rzeczownika *батьюшка*): *За мною, демки; вперед деточки, демуику!* – pozdrowienie i wyrazy uznania dla żołnierzy.

W rzeczownikach (*дему, думя*) zawarte są komponenty 'ktoś młodszy, nie mający pełnych praw (niepełnoprawny), bliski, swój'. Sufiksy *-к-* i *-уиук-* podkreślają przy tym bądź to określoną cechę wewnętrznej naturalnej bliskości (*демку*), bądź to dążenie do nawiązania bliskiego kontaktu lub też do jego podtrzymania (*демуику*).

Prześledźmy, czy w języku polskim relacje między wyrazami *dziecię, dziatki, dziecko, dzieci* kształtują się podobnie. Spośród wymienionych leksemów jedynie rzeczowniki *dziecko, dzieci* mają charakter neutralny. Rzeczownik *dziecko* funkcjonuje współcześnie w następujących znaczeniach: 'człowiek od urodzenia do okresu dojrzewania', 'potomek ludzki (rzadko zwierzęcy) niezależnie od wieku: syn lub córka'; 'charakterystyczny reprezentant jakiegoś czasu, okresu' (SWJPDun.), np. *dziecko ulicy, dziecko wojny*. Ponadto rzeczownik ten może występować w charakterze serdecznego zwrotu do osoby dorosłej (należałoby dodać: z reguły młodszej), którą się zna dobrze: *Moje dziecko, trzeba więcej na siebie uważać*. Jest to również zwrot używany przez duchownych w odniesieniu do wiernych. Widzimy więc, że rzeczownik ten, mimo iż w jego strukturze występuje morfem *-k-* można interpretować podobnie jak rosyjskie bezsufiksalne formacje *дему, думя* 'ktoś młodszy, pozostający w zależności od innych, ktoś bliski'. Podobne znaczenie posiada także odziedziczony z języka prasłowiańskiego rzeczownik *dziecię*, z tą jednak różnicą, że jest on stylistycznie i emocjonalnie nacechowany. W słownikach współczesnego języka polskiego w swoim podstawowym znaczeniu 'dziecko' opatrzony jest kwalifikatorami: książkowy, podniosły, poetycki, lub żartobliwy. Jedynie w SJPD przypisuje mu się charakter pieszczotliwy z adnotacją „pieszczotliwie, dziś już przeważnie podniosłe i poetycko o dziecku”. Rzeczownik ten może również występować w znaczeniu przenośnym 'osoba, która wychowała się w określonym środowisku lub czasie': *dziecię natury*.

Rzeczownik *dziatki*, będący formą kolektywną używaną na określenie dzieci, a czasem także młodych zwierząt, uważany jest obecnie za książkowy, przestarzały i żartobliwy. Współcześnie najczęściej pojawia się w tekstach o charakterze religijnym – kazaniach, homiliach, w których z jednej strony występuje w charakterze zwrotu skierowanego do dzieci, z drugiej zaś do ogółu wiernych. Spełnia więc podobną funkcję jak rzeczownik *dzieci*.

Znaczenia analizowanych form tym samym zależne są od znaczenia leksykalnego wyrazów niejednoznacznie określających typ relacji rodzinnych na linii: kobiecy – męski, pełnoprawny lub zależny, starszy lub młodszy. Formanty słowotwórcze *-к-* / *-k-* oraz *-уиук-* / *-cia, -uś*, łącząc się z podstawami, wskazują na typ, charakter i stopień bliskości – ogólny pozostający poza sferą kontaktu (*-к-/k-*), bliski znajdujący się w sferze kontaktu (*-уиук / -cia, -uś*), różniąc się równocześnie pod względem uzualnym i semantycznym.

Dające się zauważyć różnice w zakresie właściwości leksykalno-semantycznych, uzualnych i ekspresywnych między formacjami sufiksalnymi, należącymi do grupy tematycznej wyrazów nazywających stopnie pokrewieństwa i powinowactwa, znajdują odbicie również w derywatach z innymi formantami sufiksalnymi. W formacjach sufiksalnych znajduje odzwierciedlenie z jednej strony semantyka kategorii określającej kompleks pojęć związanych z pokrewieństwem i powinowactwem, z drugiej zaś relatywna, wewnętrzna, nie zawsze uświadamiana semantyka samych formantów, jedynie na powierzchni postrzegana jako wskaźnik oceny subiektywnej i emocjonalnej (w słownikach i gramatykach derywaty takie określane są jako pieszczotliwe, pogardliwe, familiarne, wulgarne, lekceważące itp.).

W niniejszym artykule zjawiska te zostały omówione tylko dla części wyrazów z grupy nazw pokrewieństwa i powinowactwa realizujących modele *0 / -к- / -уик* w języku rosyjskim i *0 / -k- / -cia, 0 / -k- / -eczka, 0 / -ek- / -uś* (*-aszek, - iszek*) w języku polskim. Analiza, która pozwoliłaby na określenie samych kategorii oraz wskazanie możliwych znaczeń wnoszonych przez formanty, wymaga przesłedzenia i zbadania tych zjawisk na znacznie szerszym materiale jednego języka oraz w aspekcie konfrontatywnym. Na zakończenie przypomnijmy, że jeżeli między formacjami takimi jak np. *дева – девка – деvушка – девочка – девонька – девчушка – девчонка – девчоночка, dziewa – dziewka – dzieweczka, dziewczyna – dziewczynka – dziewczyneczka* występują różnice zarówno w zakresie uzusu, jak i znaczenia, to nie jest to dziełem przypadku i nie wynika jedynie z różnic w subiektywnym nacechowaniu emocjonalnym. Jest to rezultat bardziej ogólnych zjawisk systemowych. Jeżeli np. *братик* to zwykle mały lub młodszy brat w relacji do starszego i często pojawia się jako forma zwracania się dorosłych do niego, a *браток* to rzadko brat, a częściej forma przyjacielskiego, familiarnego zwracania się do siebie mężczyzn, to jak wyjaśnić tę różnicę na podstawie zamieszczonej w gramatykach informacji, że *-ик* i *-ок* są morfami jednego formantu? Podobnie trudno jest określić, a tym bardziej wyjaśnić uzualne i semantyczne różnice między formacjami *сестрица, сестричка, сестрёнка, сеструха, сеструня, сестрёнок, сёстрынька* itp., biorąc za punkt wyjścia znajdujące się w gramatykach opisowych informacje na temat poszczególnych formantów, określanych z reguły jako zdrabniające, pieszczotliwe lub zdrabniająco-pieszczotliwe. Jak wyjaśnić to, że formacja *нанка* nie wstępuje w korelację – jak można sądzić – z formacją *мамка*, a *tatko* z *mamka*, różniąc się od niej uzusem, nacechowaniem emocjonalnym i semantyką? Albo, na przykład, co wpływa na to, że pary rzeczowników *дядя – дядюшка, тётя – тётушка* niosą informację o stosunkach pokrewieństwa, a pary *дядя – дяденька, тётя – тётенька* występują najczęściej jako nazwy osób nieznanymi postronnych, podczas gdy formacje *дядечка, тётечка* mogą oznaczać zarówno osoby związane więzami krwi, jak i osoby nieznanymi? Odpowiedzi na te pytania nie dają ani dane słownikowe, ani informacje zawarte w gramatykach. Niezbędne jest dokładne zbadanie całego materiału, wszystkich leksemów i formantów z zastosowaniem metody komponencjalnej.

LITERATURA

Słowniki:

- Bańkowski A.: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T.1-2. Warszawa 2000.
 Boryś W. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 2005.
Inny słownik języka polskiego. Red. M. Bańko. T.1-2. Warszawa 2000.
 Linde S.B.: *Słownik języka polskiego*. T. 1- 4. Warszawa 1807 – 1814.
Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny. Red.H. Zgólkowa. T. 1-50. Warszawa 1994 – 2005.
Słownik współczesnego języka polskiego. Red. B. Dunaj. T. 1-2. Warszawa 1999.

- Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski. T. I - II. Warszawa 1958 - 1969.
Słownik języka polskiego. Red. M. Szymczak. T. I - III. Warszawa 1978 - 1981.
Słownik staropolski. Warszawa 1953 i nast.
Большой толковый словарь русского языка. Гл. ред. С.А. Кузнецов. СПб., 2000.
Даль В.И.: *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. I-IV, **Москва 1955**.
Саяхова Л.Г., Хасанова Д.М., Морковкин В.В.: *Тематический словарь русского языка*. Под ред. В.В. Морковкина, М., 2000.
Словарь русского языка в четырех томах. Гл. ред. А.П. Евгеньева. Москва, 1981-1984.
Срезневский И.И.: *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. I-III, **М., 1958**.
Черных П.Я.: *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Т. I-II. Москва 1999.

Оpracowania naukowe, artykuły:

- Kreja B.: *Słowotwórstwo apelatywne pochodzenia propriального w języku polskim*. W: *Studia i szkice słowotwórcze*. Gdańsk 2002, s. 21-26.
Kreja B.: *O akategorialnym przyrostku ekspresywnym -uchn- (por. mat-uchna, mal-uchn-y, płak-uchn-ać)*. W: *Studia i szkice słowotwórcze*. Gdańsk 2002, s.189-197.
Smoczyński P.: *Nomina appellativa i propria we wzajemnym oddziaływaniu słowotwórczym*. BiulPTJ XXI, 1962, s. 61-82.
Szymczak M.: *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*. Warszawa 1966.
Szymczak M.: *O analogii semantyczno-słowotwórczej w polskiej terminologii rodzinnej*. PF XIX, 1969, s. 119-126.
Tokarski R.: *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*. Warszawa 1984.
Warchoł S.: *Geneza i rozwój słowiańskich formacji ekspresywnych z sufiksalnym -k- i -c-*. Warszawa – Łódź 1984.
Борисова Е.Г.: *Имплицитная информация в лексике*. W: *Имплицитность в языке и речи*. Москва 1999.
Борисова И.Н.: *Русский разговорный диалог. Структура и динамика*. Москва 2005.
Зиновьева М.Д.: *«Русскость» как имплицитная информация в лексике и фразеологии*. W: *Имплицитность в языке и речи*. Москва 1999.
Русская грамматика. Гл. ред. Н.Ю. Шведова. Т. I-II, **Москва 1980**.
Сухих С.А., Зеленская В.В.: *Прагмалингвистическое моделирование коммуникативного процесса*. Краснодар, 1998.
Сухих С.А., Зеленская В.В.: *Репрезентативная сущность личности в коммуникативном аспекте реализации*. Краснодар, 1997.
Червинский П.П.: *Словообразовательные и лексико-синтаксические типы языковых единиц в народной песне*. W: *Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы. Общественные науки* 1987. № 3; *Творчество и коммуникативный процесс – Creativity & Communication Process* (<http://www.nicomant.org>). **Вып. Третий. Т.1 (1999)**.

Spis skrótów:

- SWJPDun. – *Słownik współczesnego języka polskiego*. Red. B. Dunaj. T. 1-2. Warszawa 1999.
SJPD – *Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski. T. 1 - II. Warszawa 1958 – 1969.
SStp. – *Słownik staropolski*. Warszawa 1953 i nast.
PSWPZg. – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Red.H. Zgólkowa. T. 1-50. Warszawa 1994 – 2005.
BTS – *Большой толковый словарь русского языка*. Гл. ред. С.А. Кузнецов. Санкт-Петербург 2000.
MAS – *Словарь русского языка в четырех томах*. Гл. ред. А.П. Евгеньева. Москва 1981 – 1984.
TS – Саяхова Л.Г., Хасанова Д.М., Морковкин В.В. *Тематический словарь русского языка*. Под ред. В.В. Морковкина. Москва 2000.